

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת ויחי, תשע"א
מספר 893מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

היכן קבורה רחל אמנו? עיון חדש

בפרשתנו מופיע שוב סיפור קבורתה של רחל אמנו, שכבר הופיע בפרשת "וישלח". רש"י מסביר (מח:ז בעקבות המדרש, פסיקתא רבתי פ"ג) שנושא זה צף ועלה בשיחתו של יעקב אבינו עם יוסף בנו משום שיעקב מצווה את בנו שלא לקברו במצרים אלא בחברון, במערת המכפלה. כאן עולה כמעט מאליה שאלתו-תמיהתו של יוסף מדוע לא יכול יעקב להוביל את רחל, אם יוסף, למערת המכפלה, מרחק קילומטרים אחדים ממקום מותה. תשובתו הידועה של יעקב אבינו, על פי המדרש (שם), מבוססת על דבריו של ירמיהו הנביא (לא:יד-טז):

דע לך שעל פי הדיבור קברתיה שם בדרך אפרת, שתהא לעזרה לבניה כשיגלה אותם נבוזארדן מירושלים לבבל, ויהיו עוברים דרך קברה של רחל. ורחל יוצאת (מקברה אל הדרך) ובוכה ומבקשת עליהם רחמים, שנאמר: 'קול בְּרָמָה נִשְׁמָע, נְהִי בְּכִי תְמָרוֹרִים רָחֵל מְבַכָּה עַל-בְּנֵיהָ'. והקב"ה משיבה ומנחם אותה: "יֵשׁ שָׂכָר לְפַעֲלֶתְךָ נְאֻם... וְשָׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם".

לפי מדרש זה, כל הרציונל של קבורת רחל שלא במערת המכפלה הוא הנחמה שהיא מנחמת את הגולים מירושלים בבבל, ולכן קברה חייב להיות מצפון לירושלים ולא מדרום לה. אפשרות זו מקבלת חיזוק גם מן הפסוקים בירמיהו, שמזכירים את העיר "רמה", עירו של שמואל הנביא ("קול בְּרָמָה נשמע"). העיר רמה שוכנת בנחלת שבט בנימין מצפון לירושלים. דברי ירמיהו ודברי המדרש המבוססים עליו מתיישבים היטב עם פסוק מפורש, שבו ניתן זיהוי גיאוגרפי חד-משמעי למקום קבורתה של רחל. בדבריו של שמואל לשאול, שזה עתה נמשח בסתר למלך, מופיעה "קְבַרְת רָחֵל בְּגְבוּל בְּנֵימִן" (שמו"א י:ב), ואין ספק שגבול בנימין הוא מצפון לירושלים.¹

את הכתובים האלה גם הרמב"ן, ובפירושו לבראשית לה:טז הוא מספר שכך פירש בהיותו בספרד, שקברה של רחל הוא מצפון לירושלים ליד הדרך ההולכת לבבל ובקרבת העיר רמה. את הביטוי "וְיָהִי-עוֹד קְבַרְת-הָאָרֶץ לְבֹא אֶפְרָתָה" הוא פירש בעקבות מנחם, ש"כברת מלשון כביר", כלומר במרחק רב מבית-לחם. לפי פירושו זה נקברה רחל "בדרך אפרת", כלומר בדרך המובילה מבית-אל לבית-לחם, במרחק גדול מאפרת, היא בית לחם.

¹ הכוונה לגבולו הדרומי של שבט בנימין, שהעיר רמה סמוכה לו. וכך קובע מדרש "ספרי": "רחל – בחלקו של בנימין בנה מתה, ובחלקו נקברה" (דברים שנ"ב).

ואמנם, כשעלה רמב"ן לארץ-ישראל חיפש את קבר רחל אמנו מצפון לירושלים וכתב (שם): "ועכשו זוכיתי ובאתי אני לירושלים, השבח לאל הטוב והמיטיב... ראיתי שאין קבורה ברמה ולא קרוב לה".² כשחזר לירושלים, הפנו אותו לקבר רחל שליד בית-לחם, אבל אתר זה סותר לחלוטין את פירושו הראשון, ולכן כתב: "והנה ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית-לחם אפילו מיל, והנה הוכחש הפירוש הזה (הראשון, שכתב בספרד) וגם דברי מנחם (הוכחשו)". המסורת שהייתה מקובלת בקרב יהודי ארץ ישראל סתרה את פירושו הראשון של הרמב"ן, אבל כיוון שכל ניסיונותיו לזהות אתר חלופי מצפון לירושלים עלו בתוהו, נאלץ לחזור בו ולהציע פירוש חדש לכל המקורות והמושגים.³ אבל הקורא בפירושו של הרמב"ן חש שראה את הפירוש השני דחוק ומאולץ, וההוכחה הטובה ביותר היא שהשאיר את פירושו הראשון ולא מחק אותו מספרו אלא הביאו בשלמותו. מדבריו משמע שהוא לא מצא את מקום הקבר, אך ייתכן שבעתיד מישוהו אחר ימצא, ואז נוכל לחזור אל הפירוש הראשון והמקורי.¹

ואכן, מישוהו מצא: חוקר צרפתי בשם קלרמון-גנו, גילה לפני כ-140 שנה מצפון לירושלים אתר של חמש או שש מצבות ענקיות, וזיהה אותן כמצבת קבורת רחל.² האתר, השוכן היום בתוך המוצא של נחל פרת (ואדי קלט), בין הכפר חיזמה ליישוב אדם, נקרא בפי הערבים "קבור בני ישראל", כלומר הקברים של בני-ישראל. לזיהוי זה הצטרף לאחר זמן גם מקאליסטר (Macalister), ולאחר מלחמת ששת הימים הגיע אל האתר החוקר והמורה נגה הראובני, וגם הוא זיהה את האתר כמצבת קבורת רחל.³ הזיהוי מבוסס על כמה אלמנטים חשובים:

1. המצבות מתוארכות לתקופת האבות (ברונזה תיכונה מוקדמת).
2. האתר שוכן בנחל פרת, הגבול הדרומי של שבט בנימין (ככתוב בשמו"א. עיינו יהו' טו: ז: "ועלה הגבול... למעלה אדומים אשר מנגב לנחל").

3. האתר שוכן ליד הכפר א-רם, שמזוהה עם הרמה של שמואל הנביא.

4. האתר שוכן לא רחוק מגבעה המכונה בפי הערבים תל-אל-פול, שמזוהה עם גבעת שאול, עירו של שאול.⁴

5. המצבות הענקיות, שנשתמרו עד ימינו, מאמתות את דברי התורה: "וַיֵּצֵב יַעֲקֹב מִצְבָּה עַל-קִבְרֹתָהּ הִוא מִצְבַּת קְבֻרַת-רַחֵל עַד-הַיּוֹם" (בר' לה: כ).⁵

6. המצבות עומדות לצדה של דרך עתיקה המוליכה מירושלים אל מעבר יבוק שעל הירדן. זאת דרך הגולים מירושלים.⁶

כל הסימנים מעידים אפוא שאכן לפנינו מצבת קבורת רחל המקורית. אך החוקרים של האתר לא ענו על כמה שאלות שעולות מן הזיהוי:

א. כיצד נוצרה המסורת שזיהתה את קבורת רחל ליד בית לחם?⁷

ב. מדוע דווקא מסורת זו נהפכה למסורת הדומיננטית והיחידה בעם ישראל?

² מתברר שרמב"ן חיפש את מקום קבורת רחל בסביבת נבי סמואל, אתר שזוהה בימי הביניים עם מקום קברו של שמואל הנביא. לפי המקרא, שמואל נקבר בעירו – הרמה (שמו"א כח: ג). על מסורת הזיהוי של נבי סמואל עם הרמה ראו בהרחבה: יואל בן-דב, **נבי סמואל** (הוצאת הקיבוץ המאוחד 2006), עמ' 38-39; 60-62. כאמור, היום מזהים חוקרים רבים את הרמה בכפר א-רם, ואילו נבי סמואל מזוהה כמצפה, העיר שבה נהג שמואל לכנס את העם לתפילה ולמלחמה.

³ את המושג "כברת ארץ" שינה "למידה קטנה שימדדו הולכים ארחות כמו מיל של היום"; את הפסוק ביר': "קול ברמה נשמע" פירש "מליצה כדרך משל, לאמור, שהיתה צועקת בקול גדול ומספד מר, עד שנשמע הקול למרחוק", וכו'. כל זאת כדי להתאים את הכתובים למסורת המזוהה את קברה של רחל בבית-לחם יהודה.

¹ כידוע, הרמב"ן הגיע לארץ ישראל בזקנתו ונפטר שלוש שנים לאחר עלייתו. האפשרויות שלו לערוך סיורים מקיפים היו מוגבלות למדי לא רק בגלל גילו אלא גם בגלל מיעוט היהודים בארץ ובגלל ההרס והחורבן ששררו בארץ לאחר מאות שנים של מלחמות בין מוסלמים, נוצרים ומונגולים.

² Clermont-Ganneau, *Archeological Researches in Palestine*, vol. II, p. 278.

³ ראו בהרחבה: נגה הראובני, **אור חדש על ספר ירמיהו** עמ' 143-151. הראובני ניסה לזהות את אפרת עם עיר ישראלית ששמה "הפרה" השוכנת בנחל פרת, ואת "בית לחם" לא כשם מקום אלא כתיאור של פוריות האדמה החקלאית באזור. אבל לדעתי אין צורך בכל זה, כיוון שכבר רמב"ן פירש ש"דרך אפרת" היא הדרך היוצאת מבית-אל לבית-לחם, וקבורת רחל מרוחקת מבית-לחם וקרובה יותר לבית-אל.

⁴ הראובני משער שהליכתו של שאול לקבר רחל מיד אחרי שנמשח למלך נועדה "כדי להשיח לפניה את ליבו ביום הרה גורל זה" (שם, עמ' 150).

⁵ אפשר לראות בדברי התורה רמז שהמצבה תישמר בשלמותה בכל דור ודור. כל דור הקורא בתורה יוכל לומר "עד היום הזה". ואכן, המצבות נשתמרו בשלמותן למרבה התדהמה במשך אלפי שנים.

⁶ אחרי מלחמת ששת הימים נסלל כביש חדש על התוואי של הדרך העתיקה. בסלילת הכביש נהרסה כנראה המצבה השישית, שהראובני לא מזכיר אותה. היום עובר בתוואי זה כביש 60 החדש, המחבר את יישובי בנימין לירושלים.

⁷ זאת מסורת קדומה שהופיעה כבר בתקופת חז"ל. ראו תוספתא (סוטה יא, יא): "וכי היכן מצינו שנקברה רחל בגבול בנימין, והלוא בגבול יהודה נקברה?" בתקופת חז"ל הייתה מחלוקת בין המסורת הדרומית ובין המסורת הצפונית. בימי הביניים נעלמה לחלוטין המסורת הצפונית ונשארה רק המסורת הדרומית של בית-לחם (ראו עדותו של הרמב"ן בעניין זה).

ג. מדוע באתר "קובור בני ישראל" יש חמש מצבות (ואולי אפילו שש, לפי עדויות שונות)?

כדי לענות על השאלות הללו אני מציע את התיאוריה הזאת: מתברר שהגבול בין ממלכת ישראל לממלכת יהודה לאחר פילוג הממלכה עבר בנחל פרת (ואדי קלט) ואולי אפילו על הרכס שמדרום לנחל. ראייה לדבר נוכל למצוא במל"א טו. שם מסופר שבעשא מלך ישראל ביצר את הרמה כעיר המבצר הדרומית שלו: "וַיַּעַל בְּעֵשָׂא מֶלֶךְ-יִשְׂרָאֵל... וַיִּבֶן אֶת-הַרְמָה" (פס' יז). הרמה שוכנת על הגבעה הצפונית של נחל פרת, ומכאן שהגבול עבר מתחתיה או על הרכס שמולה (הרכס שעליו שוכן היום הכפר חיזמה).

אם כן, אתר "קובור בני ישראל" היה בתחומה של ממלכת ישראל, ונראה שלעובדה זו נודעה חשיבות מרחיקת לכת. שבט יהודה איבד את הגישה לקבר רחל, שהיה מן הסתם אתר של עלייה לרגל לתפילה ולהתייחדות, ואולי אפילו אתר פולחני.⁸ כדי להשלים את מה שאיבד הציב שבט יהודה אנדרטה לזכר רחל אמנו על דרך בית-לחם, מתוך ידיעה שאין זה קברה האמיתי אלא רק "מצבת זיכרון".

מנגד, הממלכה הצפונית, ממלכת ישראל, איבדה את הקשר למערת המכפלה, מקום קבורתם של האבות והאימהות, וכדי להשלים את החסר הוסיפו שלוש מצבות סביב לקברה של רחל – אחת לזכרם של אברהם ושרה, אחת לזכרם של יצחק ורבקה ואחת לזכרם של יעקב ולאה. כל ארבע המצבות האלה עומדות בצדו המזרחי של כביש 60. שתי המצבות הקטנות מהן (אחת מתחת לכביש ואחת ממערב לו) מציינות, כנראה, את בלהה וזלפה, שהיו אימהות של ארבעה שבטים מתוך עשרת השבטים של הממלכה הצפונית.

מתוך סקר ארכיאולוגי שנערך באתר בשנים האחרונות עלתה האפשרות שהמצבה המרכזית באתר היא קדומה יותר, והיא מצבת רחל אמנו, ואילו המצבות האחרות שמקיפות אותה מכל עבריה, שהן קטנות יותר ופחות מרשימות, הן מצבות מאוחרות יותר.⁹ אלה הן ארבע (או חמש) המצבות שהוסיפו שבטי ישראל בממלכה הצפונית כמה מאות שנים לאחר קבורת רחל, בזמן פילוג הממלכה. ממלכת ישראל הפכה את האתר למעין תחליף למערת המכפלה, ואילו ממלכת יהודה הפכה את האנדרטה בבית-לחם למעין תחליף לקבר רחל המקורי.

כידוע, בזמן שיבת ציון שבו לארץ רק שרידים משבט יהודה ומשבט לוי. עשרת השבטים שגלו בחורבן שומרון נעלמו. מסתבר ששבי ציון חזרו אל האתרים המקודשים של ממלכת יהודה (ירושלים, בית-לחם וחברון) ולא אימצו את המסורות של הממלכה הצפונית, שכן האתרים המקודשים של ממלכת ישראל היו ברובם אתרים פולחניים ("במות"), שנדף מהם ריח של עבודה זרה. זאת אולי סיבה נוספת וחזקה יותר לדחיקתן של המסורות הישראליות (הצפוניות) מן התודעה הלאומית. רק אתרי ממלכת יהודה שרדו במסורת, ואילו האתרים הצפוניים (קבר רחל המקורי, אתר חלום יעקב בבית-אל, שילה, המזבח בהר עיבל, ואפילו קבר יוסף בשכם) נעלמו בהדרגה מן המסורת.

רק בדורנו, עם שובו של עם-ישראל אל הרי השומרון לאחר אלפיים שנות גלות, זכינו לחשוף מחדש את האתרים המקודשים לעם ישראל שהיו בתחום הממלכה הצפונית.

אין בדברים אלה להמעיט מחשיבותה של "מצבת רחל" בבית-לחם, שהרי מדובר להשערתי במסורת עתיקה של כשלושת אלפים שנה. מליוני היהודים שפקדו את האתר במשך אלפי שנים לתפילה ולהתייחדות קידשוהו בדמעוניהם והפכוהו לחלק בלתי נפרד מהזיכרון הלאומי. עם זאת ראוי לחזור אל האתר המקורי של קבר רחל, להכריז עליו אתר מקודש לעם-ישראל ולפקוד גם אותו ב"א במרחשוון, שעפ"י המסורת הוא יום פטירת רחל אמנו.

ד"ר חגי בן-ארצי

המחלקה ללימודי יסוד ביהדות

⁸ במרכז המצבות יש חללים שכנראה היו חלק ממזבחות, ולתוכם זרם כנראה הדם של הקרבנות.

⁹ האפשרות הזאת, שנראית כמבט שטחי נכונה, עדיין טעונה אימות ואישור על ידי חפירה ארכיאולוגית מקיפה ויסודית באתר.